

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Մխիթար ՍեբաստացիԳ. — Մեր մշակութային պատմութեան մէջ, իր ուրոյն գերը ունի անտարակոյտ Մխիթարեան Միաբանութիւնը։ Ս. Ղազարի վանքը իր զբաղան, պատմական ու բանասիրական պրպտութիւններուն շնորհիւ, մինչև ԺԹ. դարու կէսը, պիտի դառնար երեւոյթ մը՝ ուրու նման շատ քիչ շրջաններ ունինք մենք մեր պատմութեան ընթացքին։

Գրական այդ աշխատանքի մասին իւրօնէն առաջ նկատի պէտք է ունենալ որ վենետիկը ԺԲ. դարուն հայկական տպարանեան կարեւոր կեդրոնն էր, արուեստի անսահմանէ տնտեսականը։ Այն շրջանին երբ վենետիկեան հայրերը իրենց զբաղան բազմերես գործունէութեան կը ձեռնարկէին, Եւրոպան կ'արթնար միջնադարեան թմբիւրէն եւ լուսաւորութեան դարու իր նուաճումները կը փորձէր։ Նեւտոն Անգլիոյ մէջ իր նոր յայտնութիւնը կ'ընէր, Լօկ իր իմաստասիրական դպրոցը կը հիմնէր։ Յըրանայի մէջ Լուգոպիկոս ԺԴ. դարէն վերջ Վօլթէր եւ Մօնթէսքիոյ իրենց մտքի հըրաշալիքները կ'արգասաւորէին, կատաղի պայքար մղելով նախապաշարմաներու եւ հնութեան դէմ։ Այս քանդողներու շարքին ասպարէզ կուգար Ժան Ժաք Ռուսօ, որ միայն քանդել չէր զիտեր, այլ եւ նոր ե գեղեցիկ մտքերու կառուցանողը կը հանդիսանար, իր ձեռքը բռնած քնութեան եւ բանականութեան աւետարանը։ Գաղափարներու այս խմորումներու կարգին, կը ձեռնարկուէին բարեկարգութիւններ պետական կեանքի մէջ։ Գերմանիան մտաւոր վերածնունդի հանդիսարանը կը դառնար։ Բանդ, Կէօթէ, Եփլէր կը ստեղծէին ազգային ինքնուրոյն մտածողութիւն եւ զբաղանութիւն։ Իտալիոյ մէջ, որ երբեմն վերածնութեան կեդրոնն էր բովանդակ Եւրոպայի, Ֆրանսական ազգեցութեան տակ, կը զարգանար ազատութեան զաղափարը որ յետոյ Իտալիոյ ազգային միացման պիտի սատարէր։

Երբ միտքերու եւ գաղափարներու այս ձուլարանէն կը նայինք Մխիթարեան Միաբանութեան ձեռնարկներուն եւ ոգիին մա-

նականը, անկաւ մեր խեղճ մտքին ու հոգիին վրայ բացուած ազօտ պատուհան մըն է միայն, կատարելալ յետադիմութիւն մը, որ եկած էր մեր կեանքին մէջ վերահաստատելու այն ինչ որ անցեալին, նախորդ դարերու կը պատկանէր։

Անտարակոյտ Հռոմի թիւն տակ ապրող եւ անոր հրահանգներուն ե բարիքներուն ահանջ եւ աչք տնկած Միաբանութիւն մը, որուն գլխաւոր նպատակներէն մին ալ հայերը պապական ընել էր, չէր կրնար բաժնել Վօլթէրի, Գանդի, Ռուսոյի եւ ուրիշներու մտահայեցողութիւնները։ Մխիթարեան Միաբանութիւնը ճիշդ է, հետամուտ էր մեր մէջ զարգացնելու եւրոպական գրականութիւն, սակայն գիրքերը որոնք կը թարգմանուէին եւ գործերը որոնք կ'ուսումնասիրուէին, կը կրէին թէ իբրեւ թոտ եւ թէ իբր ոգի, Միջնադարու հասկացողութեան կնիքը։

ԺԲ. դարը մեր գրականութեան համար կարելի է նկատել զարգացման եւ յառաջդիմութեան դար։ Տպարան, հրատարակութիւն եւ հեղինակութիւններ, մեծ հերոսութիւններ չեն այս դարուն։ Վենետիկ եւ Գ. Պոլիս գլխաւոր կեդրոններն են տպագրական եւ գրական այս գործունէութեան։ Գ. Պոլիս տակայն ասիական խաւարի մէջ մնաց միւլտ ենթակայ այն տխուր մտայնութեանց, որ բովանդակ Թուրքիոյ էր։ Ուսուսաւաւիդ եւ «Գաղութիւն պոլի» ձէ քաղաքին» գիրքերը ապացոյցներ են մտաւոր այս թշուառութեան։ Գ. Պոլիս հայկական իրականութիւնն է, նեղ, սահմանափակ, առանց համամարդկային լայն հորիզոններու։

Իսկ վենետիկի հայկական մամուլին գլխաւոր նիւթերը թարգմանութիւններ են, կրօնական միջնադարը իր բովանդակ հընդատեղով կը հրամցուի հայ հասարակութեան։ Ազգայնացի, Ալպերտոս Մեծ, եւ նման սքոլաստիկ հեղինակներ անգամ մը եւս լոյսին կուգան ի հաշիւ հայ ընթերցողներու, իբրեւ ժողովածոյրան ճշմարտութիւններ։ Հակառակ որ վենետիկը Եւրոպայի մէջ էր, հոն եւ Գ. Պոլիս տպագրուած գիրքերու եւ մշակուած գրականութեան մէջ տարբերութիւն չկար։ Մխիթարեան Միաբանութիւնը որ կը յաւակնէր քաղաքակրթութիւն եւ լուսաւորութեան բացուած պա-

տուհանքը ըլլալ հայ կեանքի վրայ, բացարձակապէս անհաղորդ կը մնար, ինչպէս ըսինք, քաղաքակրթիչ ու յառաջդիմական այն գաղափարներուն՝ որ այդ դարուն էր եւրոպական յառաջաւոր երկրամասներու վրայ:

Այսու չենք ուզեր օւրանալ այն մեծ գործը որ Միթրարին եղաւ մեր մտքի պատմութեան մէջ, այլ միայն բնորոշել զայն, կարենալ կշռելու համար անոր արժէքը ժամանակի յառաջաւոր գաղափարներու կարգին, ու մանաւանդ թէ ինչ կը պարտի հայ ժողովուրդը այս մեծահամբաւ Միաբանութեան:

Բալիօի դպրոցը. — ԺԸ. դարու առաջին քառորդին, այս տխուր ժամանակաշրջանին, ինչպէս յիշատակեցինք, Բաղէշի գաղթը կուգար իր զերը կատարելու, առլով շարք մը պարտաճանաչ առաջնորդներ, սկզբնաւորելով կրթական գեղեցիկ շարժում մը Ամրտուլուի վանքին մէջ: ԺԷ. դարուն Բարսեղ վարդապետի համբերատար ջանքերու շնորհիւ կարելի եղաւ նորէն հասկնալի դարձնել հին հայկական թարգմանութիւնները յունական փրիստփայութենէն, քերականութիւն, տրամաբանութիւն, մէկ խօսքով այն ամէնը՝ ինչ որ մեր հոգեւոր գրականութեան մէջ դարձաւ զիտութիւններու կը կոչուին:

Վարդան վարդապետի արժանաւոր աշակերտներ և յաջորդներ եղան Գրիգոր և Յովհաննէս վարդապետները: Երկուքն ալ հանճարեղ և գործունէայ, և բարենորոգութեան միտքերով տոգորուած, նախանձ գրգռելու չափ ժամանակի հացկատակ և յետադիմական հոգեւորականներու:

Անգղագիտական գոյգը. — Ամրտուլու վանքը ինչպէս ըսինք, հոգեւոր եւ մտաւոր կրթութեան համալսարանն էր՝ զպրեմանք մը եղաւ: Բարսեղի յաջորդը՝ Վարդան Բաղէշցին, «՛՛ միայն շարունակեց մաքուր ձեռքերէ բարիքուած մտքի և հոգիի գործը, այլ նաեւ հիմնովին վերաշինեց վանքը: Վարդանի մահէն վերջ ինչպէս կը թուի, կը դադրի Ամրտուլուի համալսարանին գերը:

Կոլոտ և Շղթայակիր, երիտասարդ վարդապետները, անհուն սուրմուքովով լքեցին թարգմանարան եւ մեծ համալսարանը՝ ուրիշ տեղ գտնելու իրենց համար ասպնջական բոյն և գործելու վայր: Երկուքն ալ, ուրեք յետոյ մեր եկեղեցական ու ընկերային

կեանքին անվուգական զոյգը պիտի ըլլային մտքի և սրտի ընտիր պաշարով օժտուած էին, և իրենց ասպարէզին յաջող կերպով պատրաստուած:

Արցունքով բաժնուելէ վերջ Ամրտուլուէն, Կոլոտ և Շղթայակիր հոգեկցորդ վարդապետները եկան Մշու Ս. Կարապետ: Իբր միտքան օգիտով աշխատեցան Ս. Կարապետի բարեկարգութեան և վիճակայիններու հոգեւոր կրթութեան: Հակառակ որ վանքը նեղ վիճակի մէջ էր, բայց օրէ օր ներսէն և դուրսէն կը վայելչանար, կը պայծառանար: Այս շրջանին երկրաշարժէն կը փլի Ս. Կարապետի վանքը: Կոլոտ և Շղթայակիր ձեռք ձեռքի առաւ և կը վերաշինեն տաճարը և կը բարեկարգեն վանքը իր բոլոր մասերուն վրայ: Վանահայր Կարապետ եպիսկոպոսի մահէն վերջ իր տեղ առաջնորդ կ'ընտրուի Ս. Կարապետի, Գրիգոր Շղթայակիրը:

Կոլոտ Շղթայակիր խորհուրդով և կարգադրութեամբ Կ. Պոլիս գնաց, իբր Ս. Կարապետի նուիրակ մայրաքաղաքի հայութեան օժանդակութիւնը խնդրելու վանքին ի նպաստ: Կ. Պոլսոյ եկեղեցական միջավայրը այս շրջանին աւելի քան տխուր էր՝ որուն մէջ հակիրճ պատկերը տուինք արդէն նախընթաց մեր էջերուն մէջ, շատ բնական էր որ Կոլոտի նման մաքուր եկեղեցական մը, որուն մտածումները, հայեցողութիւններն ու ծրագրերները ամբողջապէս նուիրուած էին եկեղեցւոյ բարեկարգութեան և պայծառութեան, շուտով ուշագրաւ դառնար: Իր բոմը, իր գործունէութիւնն ու կենցաղագիտութիւնը պիտի առաջնորդէին զինք իր կոչումին և դերին:

Կ. Պոլսոյ Սահակ պատրիարքի կարգադրութեամբ, որ անկեղծօրէն կը փափաքէր Երուսաղէմի Աթոռը փրկել իր պարտքերէն, չարաշահութիւնն և նուաստութենէն, Կոլոտ Երուսաղէմ դրկուեցաւ, ուր անմիջապէս գործի ձեռնարկեց և աճուրդի դրուած սրբափայտներն ու սուրբ անօթները ազատեց պարտատէրներու շահատակութիւններէն: Կ. Պոլիս վերագնաւէն վերջ դարձաւ նուիրուեցաւ Ս. Թակոբայ դատին և բնմեղին ու ակումբներէն նկարագրեց Երուսաղէմի Աթոռին վիճակը:

Իր այս անկեղծ գործունէութիւնը հաւաքեց բոլոր բարի տարերը իր շուրջ, ու

րոնք առաջարկեցին իրեն եւ ստիպեցին զինքը որ ընդունի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը, և իր ուզած մարդը ընտրել տայ իբր պատրիարք Երուսաղէմի. վասնզի Կոլոտի զլսաւոր պահանջներէն մին ալ անլատել էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը Երուսաղէմէն: Կոլոտ ընդունեց մեծամեծ ներու առաջարկը, և իր պատրիարքութեան յաջորդ օրն իսկ պատարագ մատուցանել տարով մայրաքաղաքի եկեղեցիներուն մէջ, զետ ի պատարագն յիշատակել Ս. Երուսաղէմի պատրիարք զՏէր Գրիգոր առուստածաբան պարգապետն ու Այս կարգադրութիւնն աւ յիշատակութիւնը ուրախութեան արցունքներ կրկնեցուց քաղաքացիքն և նախանձախնդիր աշխերէն:

Գրիգոր վրդ. անմիջապէս չեկաւ Երուսաղէմ, անհրաժեշտ գործ կար մայրաքաղաքին մէջ ի նպաստ Երուսաղէմի Աթոռին: Գործնականապէս զգացնելու համար իր լուծին ծանրութիւնը՝ երկաթ շղթայ մը կախեց իր վրէժն միշտ վրան պահելով. այլազգիներն անգամ հիացուց այս անձնուէր և սրբակրօն եկեղեցականը՝ շղթայուած իր պարտքին զիտակցութեամբը: Երկու սիրտեր, երկու միաքեր նոյն զգացումով սողորուն, նոյն խորհուրդով երկու Աթոռներու խորհկարգութիւնը ապահովեցին: Ազգը իր առատ և յօժար նուէրներով պրզինաւորեց երկու պատրիարքներուն ջանքերը: Հատ չտուեց, այնպիսի ժամանակ մը, ուր շատ սուղ էր ոսկին, 800 քսակ (800 × 500 = 400,000 դր.) Երուսաղէմի տոկոսներով գիղաբարդուած պարտքերը վճարուեցան:

Կոլոտ հասած էր փր ծրագրին գործադրութեան ծայրը այնպիսի ճշդութեամբ մը, որ հիացում էր պզգէ: Պարզ իրողութիւն էր չէ՛ր որ տուի կ'ունենար երկու պատրիարքութեանց կեանքին վրայ: այս բոլոր յաջողութիւններուն գաղտնիքը երկու գործունեայ հոգիներու համաշունչ միացումն էր: Երբ Կոլոտ յաջողեցաւ Շղթայակիրը Երուսաղէմի պատրիարք կարգել տալ, սրտի անճառելի երկուանքով մը արձանագրեց ռեւայտի և այժմ անաւտիկ կամք ի պաշտօն ծառայութեան Տեառն զօրութեան Տանն Որդայ՝ Կապեալք առ միմեանս հոգւով և մարմնով և եղալք ողորմելոյ արծառնի՝ վասն փրկութեան Սրբոյ Աթոռոյն:

Շղթայակիր չորս տարի մնաց Կ. Պոլսի Երուսաղէմի պատրիարքութեան կարգադրութեան համար: Երկու պատրիարքներ աշխատեցան ձեռք ձեռքի: Գործերը մեծաւ մասամբ դիւրացած ու կարգադրուած էին և Երուսաղէմ բոլորովին կիրաւորաբար սեղան էր կարճ միջոցի մը մէջ:

Շղթայակիրի մեծագործութիւնները ուրոնք Երուսաղէմի վանքին մասնաւոր պատմութեան կը վերաբերին, իր մանրամասն յաջողութիւններով, տակաւին մինչև 'հիմա սքանչացում և երախտազգտութիւն կարթնցենի որտեղուն մէջ, հռչակաւոր Պատմիչ Տէր Գրիգոր պատրիարքի մեծագործութիւններէն հտքը:

Շղթայակիր 15 տարիներ վերջ միայն Երուսաղէմէն գուրս ելաւ Կ. Պոլսի գալու համար, Երուսաղէմի մէջ շինուած ու նորոգուած Հայոց Սրբաժայռերու իրաւունքները կայսերական հրովարտակներով վերահաստատել տալու նպատակով:

Միւս կողմէն Կոլոտ պատրիարքը Կ. Պոլսոյ մէջ կը բանար չարքը իր եկեղեցիներու շինութեանց և նորոգութեանց: Թուկիտարի Ս. Կարապետ Եկեղեցին, Պալատի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցին՝ որոնք հրգհէն լափուած էին՝ վերաշինուեցան: ինչպէս նաև Օրթոքսիդի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին: Սակայն Կոլոտի շինութեանց գլուխ գործոցն եղաւ Պալատի Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ վերաշինութիւնը:

Կոլոտ և Շղթայակիր ոչ միայն ժեծ պատրիարքներ և շինարարներ եղան, այլ նաև եղան մտքի մարդեր: Կոլոտը մանաւանդ որ մատնանիչ կ'ըլլար իբր եգերազանց աստուածաբանութեան վարդապետ (Նալեան) և կամ ամենիմաստ վարդապետ և արքիեպիսկոսն քաջաքաղղ Վելլապետ (Իրախս Յանկալի): Երկուքն ալ յայտնի բեմբասացներ էին, սիրտերը գրաւելու և միտքերը ճկելու այդ արուեստին շնորհիւ էր անտապալկոյն որ անոնք յաջողեցան ի կատար ածել այն բոլոր ձեռնարկները, որոնց առջև կեցան և իրագործեցին: Երկուքն ալ թէեւ գրքի և գրչի սիրահար, չունեցան պահանջուած ժամանակը գրական գործեր ընելու: Եթէ չկրցան ժառանգրել անձամբ, թարգմանութիւններ ընել տուին: Այս տեսակէտէն նշանաւոր է մանաւանդ Կոլոտը որուն թարգմանել տուած

գիրքերը, հիմ է ոչ որակի գէթ քանակի կողմէն, կը հաւասարին Ոսկի և Արծաթի դարերու բոլոր թարգմանութիւններուն:

Իր դարու արեւմտեան պարզացումը, բարի նախանշով մը կը լեցնէր Կոլոտի սիրտը: Կաթոլիկութիւնը, որ իր սնունդը արեւմուտքէն կ'առնէր ու կը ճոխանար մայրաքաղաքին մէջ, անշուշտ իր կշիռը աւելնէր Կոլոտի նախանձախնդրութիւնը ուսումնորեն մէջ:

Թարգմանել տալ Աստուածաշունչի բոլոր գիրքերուն մեկնութիւնը, աստուածաբանական հաստորնները, դիտական և պատմական գործերը և ջանալ բարձրացնել հայ մտաւորականութիւնը ժամանակի մտամուշկարողակին, Կոլոտի մեծագործութիւնները կազմեցին: Այս մեծ ծրագիրը իրագործելու համար անհրաժեշտ էր թարգմանիչ և գրամ: Կոլոտ գտաւ այդ նշանաւոր թարգմանիչը յանձին ինքնաբերական Ղուկաս վրդ: Արեւհայեանի: Իսկ գրամը հոգաւ իր քրոսակէն: Ղուկաս վրդ. շարունակեց հաւատարմարար իր թարգմանութիւնները Կոլոտի վախճանումէն ալ վերջը հովանաւորուած թեմայ Նախեանի:

Այսպէս Կոլոտ գուարթ և ընդարձակ հորիզոն մը կը գծէր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան շուրջը, որուն նշանակելի կէտերը եղան Երուսաղէմ նախ՝ և յետոյ էջմիածին: Իսկ Պոլսոյ պատրիարքութիւնը, կարծուածէն աւելի գիրքի և հեղինակութեան տէր եղաւ:

Կոլոտի գլխաւոր նպատակներէն մին եղաւ մարդ հասցնել եկեղեցւոյ համար, ինք ճարտարախօս բեմական մը, օժտեց Պոլսոյ եկեղեցիները բեմական նոր ուժերով: Իր գաստիարակած և ձեռնադրած աշակերտներու թիւը երեսունէն աւելի է, որոնց մէջ նշանաւորներ եղան Յակոբ պատրիարք Նախեան, Սահակ Սահակեան և Սարգիս Շնորհալի կոլուզով և օւրիշներ: Բոլորն ալ բեմի և գրչի մարդքը առաւելաբար, և արժանի իրենց մեծ ուսուցիչին: Կոլոտ և Շղթայակիր մարդեր եղան որոնք նման Սահակ-Մեսրոպ հրաշագործ զոյգին միասին տքնեցան ու երազեցին ու համատարած աւելին ու ռդմբգութեան մէջ ստեղծեցին գեղեցիկ գործեր արժանի դարերու երախտագիտութեան:

(7)

Ե. Վ. Տ.

ԳՐԱԿԱՆ

ԵՐԲԵՄՆ...

* * *

Նալին . . .

Կը հետապնդեմ մատին սլացքը:

Առանց դիտակի, աւ նոյնիսկ դիտակով ճիգ է հարկաւոր, պատմական ոգեկոչումը հաշտեցնելու համար գորշաթաթր թնճուկին որով թարանահար կը թուի գաշտին մէջ կէտ մը:

Գտածա կծիկ մը բան է, աշ ու ձախ քաշքշուած: Գիւղ մը: Անշուշտ: Ուրիշ ի՞նչ կրնան ըլլալ այս պայմաններէն ծնած կառոյցները: Միտքովս կը չափեմ հասակը: Երկու հազար տարին՝ անառարկելի ստառագութիւն: Անկէ վար: Աստուած ինչ գիտէ: Չեմ զարմանար իր ապրելուն բայց կը խորհիմ նոյն ատեն որ չէ իսկ կրցած մեռնիլ, չաճումի սա անհերքելի փառսին դիմաց:

Այսքան հեռունէն դժուար ճշգիւ ծաւալը: Տա՛սը, յիս՛ւն, հարի՛ւր տուն: Արեւին զեղնութիւնը կը պատնայ արդ տունեւուն գործը. քակորակուած զագաթին վրայ: Ու մահուան միակտուր պատկեր մը կ'առաւանջանայ միակտուր այդ գաշտին այդ կէտին «Մեռեալ պատանի»-ն: Հասկնալի՞ այսօր իսկ, ծանր էր հրաշքին լուսապսակովը: Թերեւս քիչեր միայն գիտեն թէ մեռելները չեն մեռնիր, մայրներ մոմիաները կ'ապրին: Ու թշուառական գիւղը, մօտէն դիտուած, ապահովաբար նման է այն հազարաւորներուն որոնք, հիմա ինչպէս քսան դար առաջ, կ'ապրէին հողի երեսին, բուսակներով, բորբոսած քուտտ, անելու տեղ կռնեցելով, երբեմն սրբուելով կրակով համարիւնին մէջ բայց միշտ բուսեցելով, զի մահը, իր հանգիստը արգիւտուած է անոնց, ով գիտէ ինչ մեղքերու երեսին:

Ճրանչիսկեանը տէնէ է հիմա, իր մաւտին կարկինովը հորիզոններուն:

Ինչ ալ վայելչօրէն կը կատարէ տեղ դագրութիւնը, հնախօսութիւնը, եղափոխութիւնը շրջավայրին: Մեր չորս դին, լոյսին առատանալովը, կը պայծառանան հողի ծփանքները, թեթեւ կամ հոծ շուռ